

DE JAREN
DERTIG IN
NEDERLAND

SCHADUW JAREN

ROB HARTMANS

SCHADUWJAREN

‘History is that certainty produced at the point where the imperfections of memory meet the inadequacies of documentation.’

– Julian Barnes, *The Sense of an Ending* (Londen, 2011)

‘One should read history the way one reads fiction: for the story, for the characters, for the setting. In short, for its diversity.’

– Joseph Brodsky, ‘Profile of Clio’, in: *On Grief and Reason* (Londen, 1996)

‘Maar geschiedenis gaat niet over onszelf, ze gaat over andere mensen. Die moeten dan ook de maatstaf zijn. Hun moeten wij recht doen. Of ons dat stof geeft tot lijden of verblijden is niet van wezenlijk belang.’

– A.Th. van Deursen, recensie van P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, in: *de Volkskrant*, 28 april 2000.

Rob Hartmans

SCHADUWJAREN

De jaren dertig in Nederland

Uitgeverij Omniboek

Voor Edwin

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2018, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp Suzan Beijer grafisch ontwerp
Omslagbeeld privéarchief Charlotte Sterk-Huiskes
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
ISBN 9789401913393
ISBN e-book 9789401913416
NUR 680

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

Inleiding	7
I CRISIS EN ELLENDE	15
1. De economische crisis en het falend regeringsbeleid	17
2. De wanhopige werklozen van de Jordaan	29
3. De ondergang van de Europese cultuur?	43
4. De fascistische verleiding	63
II POLITIEK TUSSEN CONSOLIDATIE EN VERNIEUWING	81
5. Het verdriet van de liberalen: de ‘verzuiling’	83
6. Colijn als de verpersoonlijking van de vaderlandse deugden	103
7. De katholieken en de moderne wereld	115
8. De SDAP en het afscheid van het marxisme	133
III EEN MODERN LAND	147
9. Lichtpuntjes in de crisis: de modernisering van de economie	149
10. Als het maar modern is	161
11. De stille emancipatie van de vrouw	185
IV DONKERE WOLKEN	195
12. Het misbruikte idealisme van de Spanje-vrijwilligers	197
13. Verraad aan de Amstel?	209
14. Een jonge journalist en de naderende oorlog	221

Nawoord	243
Verantwoording	247
Illustratieverantwoording	248
Lijst van afkortingen	249
Personenregister	251

INLEIDING

Ze kijken best vrolijk, de vijf jongetjes op het omslag van dit boek. Ze ruilen sigarenbandjes en zijn duidelijk gefascineerd door deze kleurige kleine verzamelobjecten. Ze bestuderen en becommentariëren de papiertjes, schatten de ruilwaarde ervan in en vergeten zo de wereld om hen heen. Die wereld ziet er, met een vervelozе trap en een gammел karretje, best armoedig uit. Die wereld is de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan in de jaren dertig van de vorige eeuw. De buurt waar in 1934 het Jordaanoproer uitbrak, toen werklozen protesteerden tegen de verlaging van de steun en er vijf doden vielen. Op de foto kun je het niet echt zien, maar het zou niet verbazen als de ‘drol-lenvangers’ en jasjes van de knaapjes regelmatig versteld zijn en de zolen van hun schoenen hier en daar een gat vertonen. Maar wellicht willen we dat ook graag aannemen, want dit zijn immers de jaren dertig. Dus is het kommer en kwel. En die jongetjes zijn wel blij, maar sigarenbandjes kreeg je gratis en waren dus eigenlijk waardeloos. Ze weten het zelf nog niet, maar het is vreugde om een dooie mus.

Dit soort overdenkingen past naadloos bij het beeld dat Nederlanders hebben van dit decennium – lekker somber en negatief. Het waren immers de jaren van crisis en werkloosheid, van opkomend fascisme en oorlogsdreiging, van de steile ‘mannenbroeders’ van Colijn en bemoeizuchtige katholieke geestelijken, van plumpe mode, fatsoensrakkerij en de lullige liedjes van Lou Bandy:

Zoek de zon op, dat is wel fijn
Want een beetje zonneschijn, dat moet er zijn
't Staat wel aardig, zo'n mahoniehouten huid
Maar als je boter op je hoofd heb, blijf er dan maar liever uit
Wil je niet opstaan, blijf je maar liggen
Moet je maar weten wat ervan komt
Ja, ja, ja
Hè, die heerlijke zon

Hoezo zon, in de jaren dertig? In zijn bundel *Duistere jaren*, uit 1983, liet F.B. Hotz de ik-figuur van het titelverhaal zeggen: 'In mijn herinnering zijn die beginjaren van '30 verregend en vroeg donker. Men bleef thuis en de stadstrams gleden leeg voorbij.' Het in 1968 verschenen en meermalen herdrukte boek over de jaren dertig van Jan Beishuizen en Evert Werkman heeft als titel *De magere jaren*, en het een jaar later gepubliceerde boek van Henk van Galen Last over hetzelfde decennium heet *Nederland voor de storm*. Op het omslag van dat laatste werk is Willinks schilderij *Simeon de pilaarheilige* afgebeeld. Willink, die begin jaren twintig abstracte doeken had geschilderd, maar in de jaren dertig in een realistische stijl schilderen maakt die vervreemdend en dikwijls dreigend aandoen, plaatste de christelijke asceet uit de vijfde eeuw op het restant van een Griekse zuil, met op de achtergrond een stad die op een aantal plaatsen in brand staat, zodat rookwolken de hemel verduisteren. De schilder voltooide het doek vlak voordat de Duitse troepen op 1 september 1939 Polen binnenvielen en zo de Tweede Wereldoorlog begonnen.

Sindsdien is het nagenoeg onmogelijk dit schilderij anders te zien dan als een waarschuwing voor het naderende onheil. Een onheil dat zo immens en duister was dat we het ook bijna tachtig jaar later nauwelijks kunnen bevatten. Een wereldbrand waarvan de roetzwarte rookwolken nog altijd onze perceptie kleuren en de decennia erna hebben overschaduwd. Het is echter niet alleen de tijd na de oorlog die door de verschrikkingen uit de jaren 1939-1945 wordt beïnvloed. In *Grijs verleden*, zijn controversiële boek over Ne-

derland en de Tweede Wereldoorlog, schrijft Chris van der Heijden terecht dat die oorlog ‘als een blok beton midden in het vaderlands verleden’ staat. Het is een kolossaal en loodzwaar gevaarte, dat niet alleen een slagschaduw werpt op de jaren erna, maar ook het zicht op de periode ervoor in ernstige mate belemmert. En zoals dat ook in werkelijkheid bij een groot obstakel het geval is, is dat wat zich er vlak achter bevindt niet goed te zien. Dat betekent dat wie terugkijkt naar de geschiedenis van vóór de Tweede Wereldoorlog juist de jaren dertig het slechtst ziet. Dit decennium bevindt zich nog altijd in de schaduw van de oorlog. Het zijn letterlijk ‘schaduwjaren’. Ons beeld ervan is in hoge mate gevormd door dat wat erna gebeurde.

Wil dat nu zeggen dat een rampzalige gebeurtenis de periode ervoor altijd heel somber inkleurt? Of dat de jaren dertig eigenlijk heel vrolijk en zonnig waren? De Eerste Wereldoorlog, die voor tijdgenoten al net zo’n verbijsterende ervaring was als de Tweede, had juist het omgekeerde effect, en zorgde ervoor dat de jaren ervoor met terugwerkende kracht werden gezien als één langgerekte zomer, een heerlijk optimistische tijd waarin de wereld letterlijk in sneltreinvaart vooruitging en er op allerlei gebieden – wetenschap, techniek, kunst en cultuur – revolutionaire ontwikkelingen gaande waren. Dat was echter slechts een deel van de werkelijkheid, aangezien het leven ook toen voor veel mensen een tranendal was en er tevens ontwikkelingen waren die achteraf gezien minder glorieus waren. Ook het beeld van de jaren dertig is niet eenduidig. Uiteraard zal geen zinnig mens het in zijn of haar hoofd halen om te beweren dat het in alle opzichten fantastische jaren waren, dat er geen vuiltje aan de lucht was. Crisis, werkloosheid, fascisme, stalinisme, kolonialisme – het zijn wel erg grote dingen om probleemloos onder het tapijt te vegen. Maar is met deze donkere begrippen het decennium volledig beschreven? Valt er over die jaren niets meer te vertellen? Lag er over de jaren dertig permanent een grote schaduw, of scheen af en toe – althans op sommige plekken – toch wel degelijk de zon?

Om een goed zicht op de jaren dertig te krijgen, moeten we over de oorlog heen kijken. Dat wil zeggen dat we het decennium niet al-

leen maar moeten zien als aanloop naar die oorlog. De mensen die toen leefden waren bezig met de dingen die toen speelden, en dat waren niet louter negatieve zaken. Men had zorgen en angsten, zowel grote als kleine, maar men had ook verlangens en verwachtingen. En bovendien beleefde niet iedereen die jaren op dezelfde wijze. Net zomin als in de jaren zestig iedereen hippie was en op de Dam zat te blowen, of in de jaren zeventig iedereen in een commune woonde of bij de fabriekspoorten revolutionaire stencils uitdeelde, was elke Nederlander in de jaren dertig een werkloze die twee keer per dag in de rij stond om te 'stempelen' (en zelfs dat beeld ging niet op voor alle werklozen). En het feit dat de meeste mensen die oorlog niet, of pas heel laat, zagen aankomen wil niet zeggen dat men dom of bijziend was. Oorlogen zijn niet onvermijdelijk, het zijn geen natuurrampen die zomaar gebeuren. Het had ook anders kunnen lopen, en dan was ons beeld van de jaren dertig nu ook heel anders geweest. Dan was de nadruk op andere gebeurtenissen komen te liggen.

De historicus is er niet om in het verleden een duidelijk gedetermineerd patroon bloot te leggen, want dergelijke patronen zijn altijd constructies achteraf. De historicus moet kijken naar hoe mensen in het verleden leefden, handelden en dachten. En wie daarnaar kijkt, ziet dat mensen altijd reageren op de tijd die achter hen ligt, dat ze daar lessen uit proberen te trekken, dat ze fouten uit het verleden willen vermijden. Ze worden dus beïnvloed door het verleden, en niet door de toekomst, want die kennen ze immers niet. Uiteraard wil dit niet zeggen dat de historicus niet moet kijken naar tekenen die erop wezen dat het de verkeerde kant uit ging. Er waren in de jaren dertig wel degelijk onrustbarende ontwikkelingen, en sommige tijdgenoten zagen die ook en waarschuwden daarvoor. Maar wie de hele geschiedenis van die periode louter ziet in het teken van de oorlog die erna kwam, ziet veel over het hoofd en heeft een vertekend beeld van de jaren dertig.

Schaduwjaren gaat over een decennium dat dus voor een deel aan het zicht wordt onttrokken door de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd was het een periode met talrijke schaduwzijden, waarin

de zorgen en angsten van veel mensen allesbehalve irreëel waren. Maar zoals gezegd: dat is niet het hele plaatje. Het waren jaren die voor veel mensen mager en duister waren, maar dat gold niet voor iedereen. En naast negatieve ontwikkelingen werd er op sommige terreinen ook vooruitgang geboekt. Nog altijd overheerst het beeld dat Nederland in de jaren dertig een land was dat dichtgeplakt was met oude kranten. Een land dat tijdens de Eerste Wereldoorlog ‘buiten schot’ was gebleven, en dat dus naast de ontwikkelingen in Europa was komen te staan. Een land dat achter dijk en duin een in zichzelf gekeerd, bijkans snurkend bestaan leidde, waaruit het pas ontwaakte toen in de vroege ochtend van 10 mei 1940 de Stuka's van de Luftwaffe gillend uit de wolken doken.

Dat de Eerste Wereldoorlog wel degelijk een grote impact op het ‘neutrale’ Nederland had, en dat de jaren twintig in economisch, maatschappelijk en cultureel opzicht een dynamische tijd waren, mag inmiddels bekend worden verondersteld. Maar over de jaren dertig blijft nog altijd dat sombere waas van crisis en oorlogsdreiging hangen, dat het beeld van alle andere aspecten van dit tijdvak vertroebelt. Hierdoor geldt dit decennium nog altijd als een tijd waarin er stilte voor de storm heerste, waarin Nederland weinig meer was dan een poel met dood water, gekenmerkt door stilstand, inertie en conservatisme.

Schaduwjaren is bedoeld als correctie op dat beeld. Naast de narigheid en ellende komen ook de andere kanten van het decennium aan bod en wordt vóór alles getracht dit verleden zo veel mogelijk te zien vanuit het perspectief van de mensen die toen leefden. Dit boek pretendeert geen volledig beeld te geven, maar besteedt wel aandacht aan allerlei zaken die onderbelicht zijn gebleven. Het is geen strak opgebouwd betoog, en de verschillende hoofdstukken zijn te lezen als afzonderlijke essays. Hierdoor was een geringe mate van ‘overlap’ niet helemaal te vermijden. En om de jaren dertig in het juiste perspectief te plaatsen wordt regelmatig teruggeblikt op de voorafgaande decennia.

Dit boek bestaat uit vier delen, waarin steeds een bepaald aspect centraal staat. In het eerste deel, 'Crisis en ellende', komen de donkere kanten van de jaren dertig aan bod. Het eerste hoofdstuk behandelt de economische crisis en de wijze waarop de overheid hierop reageerde. Hoofdstuk 2 beschrijft het lot van de werklozen en besteedt aandacht aan het enige grote oproer dat in deze crisisjaren uitbrak, waarna in hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de sombere gevoelens die zich in deze jaren van veel intellectuelen meester maakten. In hoofdstuk 4 staat de opkomst van het fascisme in Nederland centraal.

Als één aspect van de Nederlandse samenleving in de jaren dertig gebukt gaat onder het imago van conservatisme en bekrompenheid, dan is het wel de politiek. Door de zogenoemde 'verzuiling' zouden de politieke verhoudingen min of meer 'op slot' zitten en vierde botte behoudzucht hoogtij. Wat hierbij dikwijls vergeten wordt, is dat de politieke verhoudingen van de jaren twintig en dertig de uitkomst waren van een zeer roerige en grondige transformatie die het politieke bestel hier vanaf ongeveer 1880 had doorgeemaakt, een veranderingsproces dat was afgerond met de grondwetswijziging van 1917, die een eind maakte aan de langdurige en heftige 'schoolstrijd' en het algemeen kiesrecht mogelijk maakte. Het was dus niet zo merkwaardig dat de animo om alles weer op de schop te nemen bij veel politici vrij gering was. En ook bij het beeld van het sterk verzuilde Nederland, waarin iedereen min of meer 'opgesloten' zat in een strak georganiseerde en benauwende subcultuur, moeten forse kanttekeningen worden geplaatst. Dit gebeurt in hoofdstuk 5, waarin de teloorgang van het liberalisme als politieke kracht centraal staat. In hoofdstuk 6, 7 en 8 komen respectievelijk de ontwikkelingen binnen het orthodoxe protestantisme, het katholicisme en de sociaaldemocratie aan bod. Ook daar gebeurde veel, en ook daar werd er volop gereageerd op de ontwikkelingen in de moderne samenleving.

Want modern wás Nederland in de jaren dertig, zoals duidelijk wordt in deel 3. In hoofdstuk 9 wordt benadrukt dat de economische

crisis niet alleen ellende veroorzaakte, maar dat deze ook de hoog-nodige modernisering van de Nederlandse economie stimuleerde. In 1940 was de Nederlandse economie aanzienlijk moderner en beter toegerust voor de toekomst dan tien jaar daarvoor. En dat het land ook in andere opzichten niet achterlijk was, is de stelling van hoofdstuk 10. ‘Er was nog geen nostalgie, men wilde voor alles modern zijn,’ schreef Hotz in *Duistere jaren*, en dat beeld klopt. Technische vindingen werden enthousiast omarmd, radio en bioscoop waren razend populair, ontwikkelingen in de luchtvaart werden met grote belangstelling gevolgd, en radicale beginselen uit de avant-garde-kunst van het begin van de eeuw werkten door in de vormgeving, waarmee ook het grote publiek geconfronteerd werd. En dat er ook in het maatschappelijke leven wel degelijk ontwikkeling viel te bespeuren, wordt duidelijk uit hoofdstuk 11, waarin de bijna geruisloze maar gestage emancipatie van de vrouw centraal staat.

Hoewel in de jaren dertig de zon dus wel degelijk af en toe scheen en er zeker positieve zaken te melden waren, valt uiteraard niet te ontkennen dat zich in de tweede helft van dit decennium donkere wolken begonnen samen te pakken. De internationale politiek werd in deze jaren steeds grimmiger. Hierbij denkt vrijwel iedereen uiteraard meteen aan de agressieve buitenlandse politiek van het Derde Rijk, maar ook de Sovjet-Unie speelde een duistere rol. Vandaar dat in hoofdstuk 12 aandacht wordt besteed aan het misbruik dat werd gemaakt van het idealisme van de buitenlandse vrijwilligers die in de Spaanse Burgeroorlog aan de kant van de Republiek vochten. En in hoofdstuk 13 komt een geruchtmakende moord op een overgelopen Sovjetspion aan de orde, omdat hier indirect ook enkele Nederlanders bij betrokken waren. Tot slot wordt in hoofdstuk 14 een beeld geschetst van de toenemende oorlogsdreiging, gezien door de ogen van een jonge journalist die later beroemd zou worden door zijn boeken over die oorlog.

Schaduwjaren tracht een caleidoscopisch beeld van de jaren dertig van de vorige eeuw te bieden. Het werpt licht op een aantal facetten van deze jaren, waarbij sommige het overheersende beeld

ervan versterken, terwijl andere juist een onverwachte kant laten zien. De jaren dertig waren het decennium waarin mijn grootouders de middelbare leeftijd bereikten, en waarin mijn vader en moeder hun jeugd beleefden. Dit boek is bedoeld om de lezer iets meer inzicht te geven in het Nederland waarin zij, en alle andere Nederlanders, leefden. Een Nederland dat de negentiende eeuw nog niet zo lang achter zich had gelaten, maar dat wel snel moderniseerde. Een Nederland dat met enorme problemen kampte, maar dat er in tal van opzichten beter aan toe was dan aan het begin van de eeuw. En een Nederland dat duidelijk zag hoe de wereld om zich heen steeds grimmiger werd, maar dat uiteraard geen helder idee had van de rampen die zich zouden voltrekken.

DE JAREN DERTIG: EEN DECENNIUM VOL VERANDERING

Ons beeld van de jaren dertig van de twintigste eeuw is uitgesproken negatief. Het waren de jaren van crisis, werkloosheid, opkomend fascisme en de dreiging van een nieuwe oorlog. Bovendien zou het verzuilde Nederland een door en door conservatief land zijn, een troebele poel stilstaand water. In werkelijkheid waren het heel dynamische jaren, waarin naast ellende, onrust en dreiging ook positieve ontwikkelingen zichtbaar waren. De emancipatie van de vrouw was niet te stoppen en de moderne ontwikkelingen in techniek, bedrijfsleven, mode, architectuur en cultuur werden met open armen ontvangen. Rob Hartmans laat zien dat over deze periode, die in de schaduw staat van twee wereldoorlogen, ten onrechte een grauwsluier hangt. Vanuit het perspectief van de mensen die in deze periode leefden krijgt het decennium opnieuw kleur.

ROB HARTMANS is historicus, journalist en vertaler. Hij schrijft regelmatig voor *NRC Handelsblad*, *Historisch Nieuwsblad* en *de Nederlandse Boekengids*. Hij publiceerde onder meer verschillende essaybundels over intellectuelen en politiek, een studie over de relatie tussen de Nederlandse sociaaldemocratie en het nationaalsocialisme, en een boek over Freek de Jonge. Eerder verscheen van hem bij Uitgeverij Omniboek het succesvolle *Zwarte bladzijden uit de vaderlandse geschiedenis*.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

ISBN978-94-019-1339-3 NUR680

9 789401 913393